

9(56e)
0-45

ԱՐՏԵՄ ՕՀԱՆՁԱՆՑԱՆ

1915 ԹԵՂԱՎԱՐ

ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Ավատրիական վավերագրերը հայոց սեղասպանության մասին)

In Richtlinien für deutsche Journalisten
vom 7. Oktober 1915:

Über die **Armeniergreuel** ist folgendes zu sagen: Unsere freundschaftlichen Beziehungen zur Türkei dürften durch diese **innertürkische Verwaltungsangelegenheit** nicht nur nicht gefährdet, sondern nicht einmal geprüft werden. Deshalb ist es einstweilen Pflicht zu schweigen. Später, falls direkte Angriffe des Auslandes wegen **deutscher Mitschuld** erfolgen sollten, muß man die Sache mit größter Sorgfalt und Zurückhaltung behandeln und stets hervorheben, daß die Türkei schwer von den Armeniern gereizt wurde.

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների
Ազգային Ակադեմիա
Հայոց յեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

ԱՐՏԵՄ ՕՀԱՆԶԱՆՑԱՆ

1915 թվական
ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Ավստրիական վավերագրերը հայոց յեղասպանության մասին)

Երևան 1997

Մեկնաշաությամբ՝

Ավտորիայի Հանրապետության գիտության և երթևեկության
նախարարության ու

Կույտուր-կոնտակտ
կազմակերպության

Թարգմանիչ՝

Լևոն Սարգսյան

ԴՏՀ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ) 52

Օ - 453

Օ-453 Օհանջանյան, Արտեմ, 1915 թվական. անհեքելի վկայություններ,- Եր.: <<
ԳԱԱ, 1997, 2326 էջ:

Գրքին նախորդել է Վիճննայում 1989թ. լույս տեսած «ARMENIEN Der verschwiegene
Volkermord» գիրքը, որի թարգմանությունն է սույն հրատարակությունը

ISAN

Օ 0503000000
(02) 97. 1997

ԳՄԴ 63.3(2Հ) 52

178145

© Արտեմ Օհանջանյան 1997թ.

ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ԵՂԲՈՐՍ՝
ԺՈՐԺ ՕՉԱՆԶԱՆՅԱՆԻ
ՔԻԾԱՏԱԿԻՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	5
Գերմաներեն հրատարակության նախաբանը	7
Սռաջաբան	8
1. Հայկական Հարցը	9
2. Երիտրուրքերը	33
3. Հայական ռեֆորմները.....	46
4. Սուազին աշխարհամարտը	68
5. Առաջին աշխարհամարտը և հայերը	76
6. Եղեռնը	82
7. Եղեռնի թվերը	105
8. Պատասխանատուները	114
9. ՎԵհիջին իրադարձությունները	118
10. Ռուսական հեղափոխությունը	123
11. Թուրքերի առաջխաղացումը Կովկասում	129
12. Անդրկովկասյան Հանրապետություն	142
13. Հայաստանի Հանրապետություն	147
14. Հայաստանի Հանրապետության խնդիրները	157
15. Բարգի անկումը	167
16. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիմումը կայսր Կարլին	172
17. Փախստականների հարցը	174
18. Հասարակական կարծիքը Ավստրիայում	179
19. Ավստրո-Հունգարիայի օգնությունը	194
20. Միհակցությունը	211
Ամփոփում	224
Վերջարկան	227
Ուտոպիա՝	229
Թուրքական բանակի գլխավոր շտաբում ծառայող գերմանացի սպաները.....	230
Թուրքիայում Գերմանիայի ու Ավստրիունգարիայի դեսպաններն ու հյուպատոսները.....	230
Թուրքիայի պետական գործիչները.....	231
Արխիվներ	232
Անձնանունների ցուցակ.....	233

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Արտիհ Օհանջանյանը իր աշխատությունը սկսում է հայերի մեծ բարեկամ Լեհիստուսի ցիտատով. «Միայն քրիստոնյա կողը երկրները պատճառ դարձան հայոց ազգի ողբասի ոչնչացմանը»: Այդպես նա ոճիրի պատաժանատվությունը դնում է քրիստոնեական կողը երկրների վրա:

Զիր հայ-թուրքական եմ-թշնամություն, ընդհակատակը, մինչև տառնիններորդ դարը հայերը կոչվում էին «միարթի սաղինա» (հավատարիմ սպգ): Ողբալի իրուգությունը սկսվեց այն օրվանից, եթե Օսմանյան կայսրությունը բալկանյան ժողովուրդներին ստիպված էր ազատություն տալու, և հոյերն իրենց կրոնական ինքնավարությունը փոխեցին քաղաքական ինքնավարության համար պայքարով: Այդ պատճառով էլ Թուրքիան իր հողատարածքների կորստի վտանգ սպաց: Հզոր երկրների՝ ամերիկյան ու եվրոպական միսիոներների բարովագության միջոցով հայերին սխալ հույսեր ներշնչեցին, որի սրբյունքը բացասական էր: Նման ծրագիր ու նեցող հայ փոքրամասնությունը օսմանյան կայսրությունում հայ մեծամասնությանը դրեց ոչնչացման սպառնալիքի տակ^{*}: Հայերի գոհերի մասին ոչ մի փաստված թիվ չկա: Թուրքոֆիլ գիտնականների (Մտանֆորդ, Ջ.Շավ-Էցիլ, Բուրալ Շավ)^{**} կործիքով «մոտավորանքես 200.000 հայ ոչնչացան ոչ միայն տիղահանումների, այլև եիվանդությունների և ընդիարումների պատճառով»: Ամերիկյան հետապոտող դր Ջ.Մքթարիին իր «Մուտուլմանները և փոքրամասնությունները, Օտտոնունյան Անատոլիայի բնակչությունը կայսրության վերջին տարիներին» գրքում սպանված հայերի թիվը տաղին է 600.000 մարդ^{***}: Ասորոց թվով հայ կանայք ու սղջիկներ բռնի տարվել են մուսուլմանական ընտանիքներ: Նույնքան էլ մահմեդականացվել են:

Բայց ինչպիսի՞ն էր գերմանացիների ու ավստրո-հունգարացիների պահվածքը հայերի հալածանքների հանդես: Աղյուրները հայտնում են, որ գերմանական և ավստրո-հունգարական դիվանագետները մինչև 1915թ. ուշ սամառը, իսկ որոշ մարդիկ՝ ե՛լ ավելի ուշ, համոզված են, որ հայկական մի ամբողջ ապստամբության դեմ օսմանյան կարավարությունը պետք է բռնություն գործադրի: Մինչև 1917թ. նրանք շարունակում էին գործել թուրքերից փոխառնված սոյդ բնորոշումով: Վ.Պոլսի գերմանական դիվանագետների պահիկածքի մասին, որոնք աշխատում էին օգնություն մատուցել Թուրքիային նրա հակահայկական գործողություններում, արդին գրվիլ է. Լեհիստուսի կողմից ու վերլուծության ենթարկվել: Ավստրո-Հռոնգարիայի դիվանագետները ևս հավատում էին թուրքերի կողմից իրենց ներշնչմու այն գաղտփարին, որ հայերն ըմբռատանում են և բռնել են թշնամության ճանապարհը: Երանք դեմ չկին թուրքական այն բայլերին, որ կոտարվում էին օսմանյան իշխանությունների դեմ հանդես եկող հայերի դեմ: Բայց նրանք դեմ

* Wolfdieter Bihl, Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Teil I (Wien-Köln-Graz 1975), S. 166-181

** Stanford J. Shaw-Ezel/Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2 (Cambridge 1977), S. 316

*** Erich Feigl, Ein Mythos des Terrors. Armenischer Extremismus-seine Ursachen und Hintergründe (Freilassing-Salzburg 1986), S.80

Էին հայ ապօի, մանավանդ կանանց ու երեխաների հանդեպ հալածանքներին: Հետաքրքիր է, որ Պալավիշինին (Ավստրո-Հռոմանազի դեսպանը Կ.Պոլսում), ինչպես և Վանգենհայմն ու Հոհենլոհեն (գերմանական դեսպաններ) ոչ մի գրավոր բողոք չեն ուղղել Բ.Դուանը: Փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ նա (Պալավիշինին) միայն բերանացի բողոքի է:

1915թ. մայիսի 1-ին նա թալեաթին հուշեց (warnen), որ հայ կանանց ու երեխաների հալածանքները կնպաստեն թուրքիակի թշնամիներին, որպեսպի հակաթուրքական քարոզություն անեն: Նրա զեկուցում պարզ երևում է, որ շատ զգույշ էր խոսում թուրքերի հետ այդ մասին, որպեսպի չվիրավորի նրանց զգացմունքները: Տրապիզոնում Ավստրո-Հռոմանազի ներկայացուցիչ Վվյատկովսկին հնարավորին շափ փորձել է օգնել հայերին: Աղբյուրներից չի երևում, թե Բուրիանը (Ավստրո-Հռոմանազի արտաքին գործոց մինիստրը) կամ Պալավիշինին դիմանագիտական բողոքներին զուգահեռ ավելի ակտիվ դիրք ընդունելին, ասենք, տնտեսական ճնշումների գործադրումը, որով ճնշման տակ կդնեին թուրքերին: Գերմանացիները նույնպես այս ուղղությամբ լուրջ միջոցներ չեն ձեռնարկել: Պալավիշինիի և Թրաութմանադորֆի (Ավստրո-Հռոմանազի կառավարության առաջին խորհրդատու) զեկուցումների մեջ հայերի վիճակի վերաբերյալ կան շատ սուր արտահայտություններ թուրքերի հանդեպ: Պալավիշինին արտահայտվում է հայոց տեղահանումների և ջարդերի մասին: Այսպիս, 1916թ. մարտի 10-ին գրում է. «Դա կմնա մի հավիտենական սպի թուրք կառավարության համար»:

Հայերի տարօրինակ ողբերգությունն այն է, որ 1916թ. ամռանը նրանք արդեն քաղաքականության օբյեկտ էին դարձել հզոր երկրների համար: Ռուսաստանը, որը Հայաստանին ինքնավարություն էր խոստացել և դրա պատճառով հայերը զինվել էին (նրանց մեջ կային նաև թուրքահպատակ հայեր), Հայաստանը բաժանել էին ֆրանսիացիների և իրենց միջև, իհարկե, առանց հայերի հետ խորհրդակցելու: Իրենց պատկանող մասում նրանք ուզում էին կոպակներ և ոռուներ բնակեցել ու հետո միացնել Ռուսաստանին:

Օհանջանյանը չի հենվում Անտոնյան փաստափողերի վրա*, որոնք վիճելու վավերագրեր են: Նա հենքում է ավստրո-հռոմանազի փաստաթղթերի վրա, որոնք իմանականում Ավստրո-Հռոմանազի գործիչների զեկուցագրեր են: Այս փաստաթղթերը ճշմարտացիության տեսակետից հեռու են վիճահարուց հարց լինելուց: Դրանք խոսուն վկայություններ են:

Իհարկե, դա չի նշանակում, որ ես համամիտ եմ Օհանջանյանի ամեն մի գրած մտքի հետ: Նրա նշումներն ու բացատրությունները սուբյեկտիվ են, բայց նա հայ լինելով հանդերձ զարմանալի անաշառության է հասել: Հետաքրքրություն է ներկայացնում Օհանջանյանի թեզը. եթե տեղահանումների ժամանակ ավստրո-հռոմանազի գերմանական ու գերմանական մի քանի գումարտակներ պաշտպանին ժողովրդին, ապա զոհերի 2/3 մասը փրկված կլիներ:

Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Վոլֆհանգ Բիհլ

* Vahagn N. Dadrian, The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide In: *Internacional Journal of Middle East Studies* 18 (1986), S. 311-360

ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԲԱՆԸ

Ավստրիական մի պատվիրակության կազմում 1988թ. սեպտեմբերի 12-ին ես Խորհրդային Հայաստան էի այցելել: Մենք այստեղ ականատես եղանք երևանի յատերական հրապարակում հակա զանգվածների ցույցերին: Ժողովուրդը «Երացում», «Հիացում» կոչերով իր համերաշուրջունն էր արտահայտում Լեռնային Ղարաբաղի ապատամբությանը: Ինք հիացած էի հայ երիտասարդությամբ, որը ամբողջ հոգով ձգտում էր աջակցել, օգնել արցախյաներին: Մարդիկ օպերայի հրապարակում խումբ-խումբ հավաքված քննարկում էին Ղարաբաղի քաղաքական իրավիճակը: Ես ավստրիական հեռուստատեսության խմբի հետ վավերագրական ֆիլմ էի պոտրաստում Հայաստանի մասին, երբ սեպտեմբերի 21-ին խորհրդային գորքերը Երևան մտան ու տանկերով ու զրահամերենաներով շրջապատեցին հրապարակները: Ժողովուրդը վրդովված էր և հուզված:

Հայտնի է, որ Ղարաբաղը պատմական Հայաստանի տարածքն է, ու այժմ նրա բնակչության 80 տոկոսը հայեր են: 1918թ. ստեղծվեց Ադրբեջանի մուսաֆաթական հանրապետությունը, որը ձգտում էր Ղարաբաղի տարածքը իր կազմի մեջ մտցնել: Ծովունդ առավ Ղարաբաղի հարցը: Ղարաբաղի ներկայացուցիչների համագումարը 1918-ի հուլիսի 17-ին հրատարակեց իր բողոքը: Երբ 1918թ. հոկտեմբերին անգլիացիները Անդրկովսկաս մտան, հայերը շատ ուրախապան, քանի որ Հայաստանը դաշնակից էր Անգլիային: Սակայն անգլիացիները թույլ չտվեցին Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին ու հարցը թողեցին Փարիզի կոնֆերանսի որոշմանը: Նրանք խուսափում էին հարցը հօգուտ Հայաստանի լուծել, մտածելով, որ այդ բայցով կիսակեն Բաքվի նոտրի հոսքը դեպի Մեծ Բրիտանիա:

Հայաստանը Խորհրդային Միության կազմի մեջ մտնելուց հետո, 1920թ. Ղարաբաղն ու Ղախիշևանը Հայաստանի մաս հայտարարվեցին, բայց շուտով դրանք տրվեցին Ադրբեջանին: Ընդհուար մինչև Գորբաշովյան վերակառուցման սկիզբը արցախահայությունը բողոքներ է հղել Սոսկվա՝ Հայաստանին միանալու պահանջներով: Սակայն միշտ էլ ապարդյուն: Հասարակության ժողովրդավարացումն ու բացախոսությունը հնարավորություն ընձեռեցին հայերին թե՝ Ղարաբաղում, և թե՝ Խորհրդային Հայաստանում բողոքելու շարժումը: Ուժի կանոնական ողջ հայությունը: Սակայն դժվար էր կանխատեսել, որ այդ շարժումը որոշ մարդկանց դեպքի ապգայնամոլության կրերի: Զարմանալին այն է, որ խորհրդային 70-սույն ինստերնացիոնալիզմից հետո, գույք և հենց դրա պատճառով, առաջարկ ուղղացվել է մոլեռանդությունը:

Սուլվայն իրականությունն այն է, որ Հայաստանն ու Ադրբեջանը երկու հարևան իրկրներ ին ու անհնար է Հայաստանը Եվրոպա տեղափոխել, կամ թե Ադրբեջանը Միջին Ասիա: Հարլևանները պետք է իրար հետ լեզու գտնեն: Հարլևանների միջև հակամարտությունը միմիայն երրորդի օգտին է լինում: Ուրեմն՝ մնում է համբերությամբ, բանակցությունների միջոցով լուծել խնդիրը: Խակ նաև հայունալիզմը ժողովրդական զանգվածներին օգտագործելու միջոց է: Խնչո՛ւ չենք կարող, կամ թե չենք ցանկանում տվորել անցյալի դասերից: Սակայն սինդըները արդեն կյանքի ուժ են ստացել: «Այս հարցերի մեջ պետք է մեր աշխարհագրական դիրքն ի նկատի ունենանք» - ասել էր Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը: Սա պետք է լինի հայ ժողովրդի ամենակարևոր խրատը:

ԱՌԱՋԱԲԱՐԱՆ

Տարիներ են անցել դարաբաղյան շարժման թիվ օրերից, որոնց ակտոնութեան է եւ 1988-ին: Հիմու ‘Լարաբաղը վերստացել է իր հին Արցախ ունունը: ‘Լարաբաղը իրեն անկախ է համարում և ունի իր կառավարությունը: Սակայն Արցախի հարցը դեռևս վերջնական լուծում չի գտել: Թե ինչպիսին կրինի այդ լուծումը, դժվար է գուշակել: ‘Դժբախտաբար, Արցախի հարցը, ինչպես և ողջ հայկական հարցը միայն հայերի կամքը չի լուծվում: Մեր աշխարհագրական դիրքը վրադիմում է նաև հզոր տերությունների միտքը: Սակայն ո՞վ պիտի պաշտպանի հայերի շահերը:

Ե՞նչ է ցույց տվել անցյալը:

Սխալներ շատ են կոտարվել: 1918-20 թվերին Եվրոպան և Ամերիկան չսաշտապունեցին հայերին: Այն ինչ հայերին խոստացան Սերում, միայն թղթի վրա մնաց, ու ոչինչ չստուգան հայերը:

Այսօր հայերի հակառակորդները, ինչպես և 1918-ից 1920 թվականներին, Եվրոպայի և Ամերիկայի նույն դաշնակիցներն են: Նրանց ճանապարհը դեպի Ադրբեջան ու Միջին Ասիա անցնում է Հայաստանով: Այսինքն՝ ծրագիրը նոր յնու է մնացել:

«Այս հարցերի մեջ պիտի է ի նկատի ունենանք մեր աշխարհագրական դիրքը» - ուսի է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վագգեն 1988 թվականին: Կօգտվե՞ն արդյոր հայերը այս հասուն մտքից:

ԱՐՏԵՄ ՕՀԱՆՉԱՆՅԱՆ

I. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Թուրքերի կողմից Հայաստանը նվաճելուց հետո հայ ժողովուրդը զրկված էր ինքնուրույնությունից: Բարձր Դուռը ընձեռել էր իր երկրում տպրող ապդային փոքրամասնություններին որոշ արտոնություններ, ինչպիս օրինակ, կրոնի ազատ դավանանք, կրթական համակարգը, որը մինչ երիտրուրքերի իշխանության գալը բույլ վերահսկողության տակ էր գտնվում, անձնական կանոնադրության հարցերում ինքնավար դատավարություն: Էտպի այդ, Հայոց Պատրիարքարանը իրավունք ուներ Բ. Դուռն առջև խոսելու ինչպիս հայերի, այնպիս Է՝ այլ քրիստոնեական փոքրամասնությունների անունից: Չնայած դրան, քրիստոնյուները դիտվում էին որպիս բայահ և նրունց նկատմամբ ամենուրեք վերաբերվում էին ինչպիս երկրորդ կարգի քաղաքացիների¹:

1863-ին տիլլե սադիգհա-ին (հավատարիմ ապգ, այսպիս էին կոչում հայերին, որովհետև նրանք համբերությամբ էին կրում իրենց լուծը), անգամ մի նոր կանոնադրություն և ոպգային ժողով ունենալու իրավունք տրվեց²:

Արիմի պատերազմից (1853-56թթ.) ի վեր նկատվում էր հայերի վիճակի վատթարացում: Պարտություն կրած թուրքական բանակը պատերազմակատն գործողությունների թատերաբեմից նոտանջելիս ավերում էր Հայաստանը: Դրա և ավելացավ այն, որ Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանից արտագաղթած չերքեզները քրդերի հետ միասին կողոպտում էին հոյերին³: Հայերի դիմումներն ու բողոքները Բ. Դուռնը որձով չեին գունում, որի հետևանքով 1867թ. բռնկվեց Զեյթունի տպստամբությունը: Ֆրանսիացիները միջամտեցին, և ապստամբությունը դադարեցվեց, սակայն հայերի վիճակի բարելավում տեղի չունեցավ: 1839, 1856 և 1864 թվականներին Բ. Դուռն կողմից հոչական ոեֆորմների մասին օրենքները երաշխավորված էին միայն թղթի վրա, իսկ 1876-ին հոչական օսմանյան սահմանադրությունը վերացվեց ուսումնարական պատերազմից (1877-78) հետո⁴: Բարեփոխումները մնացին միայն որպիս թղթի կտոր: 1876 թվականին ընդունված սահմանադրությունը Արդուլ Համիդի գահին նատելուց հետո վերացվեց:

Հայ որիենտագործներն ու գյուղացիները միշտ երկու անգամ էին հարկ տալիս. մեկ անգամ՝ կառավարությանը, իսկ մյուս անգամ՝ «Քեյխն»: Գյուղացին պարտավորված էր շաբաթվա մեջ մի քանի օր թեյի համար տշիսատելու, իսկ ձմռանը՝ նրա անասունները և հոտերը կերակրելու: Նրանք ճորտերի պես գյուղի հետ ծախսվում էին բաշխվում էին: Մարդասպանությունը կամ տուն ու կաղվածք վառելը սովորական բաներ էին «թեյի» համար:^{*}

* Վ. Մելիքսեթյան «Զեյթունի հերոսամարտերը» Երևան, 1960, էջ 28.

Եթե բալկանյան ժողովուրդները եվրոպացիների օգնությամբ ազատագրեցին թուրքական լծից, հայերը հույս էին տածում, որ իրենք էլ կկարողանան ազատության հասնել եվրոպայի քրիստոնեության պետությունների օգնությամբ:

Եվրոպական փորքամասնությունների ազգային խնդիրը 19-րդ դարում իր գագաթնակետին հասավ: «Յուրաքանչյուր ազգ պետք է պետություն կազմի: Յուրաքանչյուր պետություն պետք է միայն մի ազգ ընդգրկի»⁵: Սա էր նշանաբանը:

Օթո Բառւերը գրում է. «Ազգային պետական շարժման համար խթան հանդիսացած օտար տիրապետության թոթափման պահանջը: Այնտեղ, որտեղ օտար տիրապետությունը միաժամանակ նշանակում է ամբողջ ազգի ճնշում և շահագործում, ապա այն թոթափելու պահանջը բացարձության կարիք չունի: Թուրք տիրակալները յուրացնում էին գյուղացիության աշխատանքի արդյունքի զգալի մասը: Այդ ժողովուրդը ստիպված էր իր տերերից գլխահարկով գնելու գոյության իրավունքը: Ատելի պայմանները, ինչպես օրինակ, զենք կրելու կամ թամբած ձի նստելու արգելը, արհամարհված *rajaht*-ին (հոտ) ամեն օր զգալ էին տալիս ճնշված լինելու փաստը: Այնպես որ, ճնշված ժողովուրդը ստիպված էր ըմբռատանակ օտար տիրապետության դեմ»⁶:

Ազատագրական մտքի ազդեցության տակ հայ մտավորականները փորձեցին եվրոպական կազմակերպությունների հետ դաշինքի միջոցով իրականացնել ազատության պայքարի գաղափարները: «Դա տեղի ունեցավ երկու ուղղությամբ: Նման մի գաղափար իրագործում էին Եվրոպայում սովորող հայ ուսանողները: Նրանք գտնվում էին իրենց հյուրընկալած երկրների ազգային շարժումների ազդեցության տակ և տարբեր կոմիտեների օժանդակությամբ հիմնում էին հայկական կողմանակերպություններ: 1862-ին հայ ուսանողները Կ.Պոլսում հիմնեցին «Հայկ և Օրիոն» անվան տակ մի գաղտնի կոմիտե, որը Մանչեստերի Odd Fellows մասոնական օրյակի մասնաճյուղն էր հանդիսանում: 1866-ին Կ.Պոլսում բացվեց մեկ այլ մասոնական օրյակ՝ «Անր» անունով, որը Grand Orient de France օրյակի մասնաճյուղն էր: 1881-ին հայ ուսանողները Մոսկվայում հիմնեցին «Հայրենասերների կազմակերպություն»: 1887-ին Ժնևում հիմնվեց հայ հնչակյան մարքսիստական կազմակերպությունը, իսկ 1890-ին Թիֆլիսում՝ «Հայ Յեղափոխական Դդաշնակցության կուսակցությունը»:

«Դաշնակցականները սերտորեն կտպած էին ուսանական ծայրահեղ ուսդիկալ ահարենիչ կազմակերպության՝ Նարոդնայա Վոլյա-յի, ապագա սոցիալ-հեղափոխականների կուսակցության հետ: Երկուսին էլ օգնում էր միևնույն կազմակերպությունը»⁷:

Մյուս ուղղությունն իրագործվում էր Թուրքիայում դպրոցներ բացած

արտասահմանցի միսիոներների և գործակալների կողմից, որոնք մեծ մտսամբ քրիստոնյա էին և ներարկում էին ազգային և ազատաւունչ գաղափարներ: Չոպեֆ Պոմյանկովսկին՝ Ավստրո-Հունգարիայի ռազմական ատաշեն Կ.Պոլսում, գրում է իր հուշերում.

Քրիստոնյա ազգությունների նկատմամբ թուրքերի վերաբերմունքում արմատական փոփոխություն կատարվեց միայն այն ժամանակ, երբ սկիզբ առավ ազատության համար քաղաքական պայքարը: Հույների հետապնդումները սկսեցին անցյալ դարի սկզբներին, երբ ծայր առավ նրանց ազատագրական պայքարը: Հայկական ջարդերը սկսվեցին միայն 40 տարի առաջ, երբ այդ ժողովրդի մեջ, հավանաբար, անգիտացի կամ ոռուս գործակալների գործունեության հետևանքով, նկատելի դարձավ մի հեղափոխական շարժում՝ թուրքական լծից ազատագրվելու նպատակով⁸:

Արտասահմանյան այդ քարոզչությունը Հայաստանում պարարտ հող գտավ. չէ՝ որ հայերը դարեր տնող բոնությունների պատճառով պատրաստ էին ընկալելու ազատագրական յուրաքանչյուր գաղափար: Հունատանը, Զեռնոգորիան, Սերբիան և այլ երկրներ ազատագրվեցին թուրքական տիրապետության լծից, ու այդ իրադարձություններն էլ իսկ ավելի ուժեղացրին թուրքերի ատելությունը քրիստոնյաների նկատմամբ: Երբ սկիզբ առուն հայերի ազատագրական շարժումները, այդ գրացումը վերափոխվեց ատելության՝ հայերի հանդեպ:

Ֆրիտյօֆ Նանսենն իր «Խարքված ժողովուրդ» գրքում գրում է.

Անսահման էին այն կեղեքումները, կողոպուտներն ու դաժանությունները, որոնք այժմ պետք է տանեին հայերը և որոնցում բռնակալ և ֆշացած շինովնիկները, թուրքերից բաջակերպած, մրցում էին թուրք ավագակապետների ու հրոսակամբերի հետ⁹:

Միջամտելու հնարավորություն ընձեռվեց, երբ Ռուսաստանը, թուրքերի բուլղարական ջարդերից հետո 1877-ի մարտի 19-ին պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային: Երբ ռուսների հաղթանակն ակնհայտ դարձավ, հայկական Մեծ Խորհուրդը Կ.Պոլսում 1877-ի հոկտեմբերի 21-ին առաջին անգամ որոշեց միստական դիրք ընդունել թուրքական կառավարության հանդեպ: Հայերը ռուսական ցարին ուղղված նամակով խնդրեցին իրականացնել հետևյալ կետերը. 1) Ռուսաստանը թուրքիային այլևս չպետք է վերադարձնի մինչև Եփրատ ձգվող Մեծ Հայքի տարածքը: Ցարը պետք է դիտի այն որպես իր կայսերական տերության մի մաս և միավորի այն Արարատյան գովաոի հետ: 2) Եթե ցարը իրականում խոստացել է տարածքային օգուտ չքաղել, ապա մենք Հայաստանի և հայ բնակչության համար խնդրում ենք ընձեռել այն բոլոր առավելություններն ու արտոնությունները, որոնք նորին Կայսերական Մեծության կամքով տրվել են Բուլղարիային և բուլղար ժողովրդին: Իրանով Հայաստանը կստանար ոռուաց կայսեր հովանավորությունն ու երաշխիքը: 3) Այն դեպքում, եթե այս երկրամասերը նորից վերադարձ-

վելու լինեն օսմանյան կառավարությանը, նյութակոն և բաշխիքներ պետք է տրվեն երկրում ռեֆորմներ անցկացնելու և բաղադրացիների իրավականագործության հումար: Այդ երաշխիքը կայանում է նրանում, որ ուստի զինվորները չի ենունան երկրից, իսկ ռեֆորմներն իրական օգուտ բերեն մեր ժողովրդին: Դրա պայմաններն են:

- ա) ոստիկանների մեծ մասը պետք է հայեր լինեն,
- բ) հայերը պետք է անցնեն նաև կանոնավոր զինամարզության,
- գ) չերքեզներն ու բրդերը պետք է լրիվ ենուացվեն Հայաստանից, կամ էլ, իշնելով իրենց սարերից, մշտական բնակիչներ գառնաւան քաղաքներում: Երկարաւուն ժամանակ նրանց պետք է արգելվի ոստիկան լինել:
- դ) հայերը, առանց խորականության, պետք է օգտագործվեն պետական պաշտուններում, մասնավորապես հայ պետք է լինեն նշված գավառների վաղիներն ու մուտքաբարիքները: Բոլոր այս ռեֆորմների իրականացումից հետո միայն ռուսական բանակը պետք է հետո քաշվի գավառներից:

Փակագձերում 1-ին կետին ավելացված էր.

Այս առաջարկությունը չի ենթադանանում մեր սրտի բաղձանքին: Բայց, եթե այս երկրամասները բաժին բնկնեն Ռուսաստանին, ապա մեր ուժերից զիր կլինի դրա գեմ պայքարելու: Այդ պատճառով խնդրում ենք Զերդ Սրբությանը ենարավություն գունել հոգևորականների ապդեցության միջոցով հասնելու այն բանին, որ փոփոխություններ տեսլի չունենան այդ քաղաքների ու գյուղերի ներքին ազգային վարչակազմերում¹⁰:

Պատուիրովմի սկզբից 6 ամիս անց ոռւս զինվորները կանգնում էին Վ. Պոլսի մոտ: 1878-ի հունվարի 19-ին Ադրիանապոլիսում կնքվեց զինադադար: Կ. Պոլսի հայ պատրիարքը Ներսեսը Ադրիանոպոլիսի բարձրագույն հայ հոգևորականին՝ հայր Գևորգին պատվիրեց հայկական խնդրագիրը Ներկայացնել ոռւսական զինված ուժերի գլխավոր երամունատոր Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչին և Թուրքիայում Ռուսական առաջնորդության դեսպան Խգնուականին: Միաժամանակ նաև Կ. Պոլսում ինը, եպիսկոպոսների հետ միասին, մի նոր խնդրագիր կազմեց և մեկական օրինակ ուղարկեց Ադրիանապոլիս՝ Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչին և ցար Ալեքսանդր Երկրորդին: 1878-ի փետրվարի 1-ի տասաթիվով խնդրագիրն ընդգրկում էր հետևյալ պահանջները.

1. Հայաստանը պետք է ունենա գեներալ-նահանգապետ, որն անպայման պետք է լինի յուսավորչական դատանանքի հայ: Նա պետք է ընտրվի սուլթանի կողմից ցարի համաձայնությամբ: Նահանգապետը կունենա վայի տիտղոս և մյուղի մարշալի կոչում:
2. Լուսավորչական դատանանքի հայեր պետք է լինեն նաև գավառների ու համայնքների նախագահները: Սակայն նրանց ընտրությունը պետք է կատարվի Հայութանի պատգամագորների ժողովի կողմից և ներկայացվի Բ. Դուռ համաձայնությանը:
3. Երկրում կարգ ու կանոնի պահպանումը պետք է լինի հայերի ձեռքու: Ոստիկանների շարքերը պետք է լրացվեն հայերով:
4. Դատավարությունը պետք է կերծ լինի շարիաթի օրենքներից և ենթարկվի հայ դատավորների նախագահությանը:
5. Պետք է վերացվեն արտօնյալ բրդերի (կուրբաշիների և դերերեների) բոլոր

արտոնությունները:

6. Հարկերը պետք է նորից և արդարացի բաշխվեն:
7. Պետք է կատարվի Վակիֆի վերաբերյալ օրենքների վերակառուցում: Նմանապես պետք է վերանայվեն հողատիրության մասին օրենքները:
8. Հայսատանի թուրքերի գինաթափում:
9. Հայսատանում նոր վարչական կառուցվածքի հաստատում, որը պետք է վավերացնի սուլթանը՝ յարի համաձայնության ներքո:
10. Այն մասնակի ինքնավարության երաշխիքը, որով Զեյթուն քաղաքը ինըն իրեն կառավարում է արդեն ինքնգ դար ի վեր¹¹:

Մի քանի օր անց հայերին ծանոթացնում են ապագա հաջորդության պայմանագրի 16-րդ հոդվածին, որտեղ սավում է.

Թանի որ թուրքիայի եվրոպական գավառներում գերիշխող կարգուկանոնը և շահագործումը նույն չափով տարածված են և ֆոքրասիական գավառներում, իրավիճակը փոփոխելու համար, իբրև երաշխիք, սուլթանը պետք է վարչական ինքնակառավարում հատկացնի հայերով բնակեցված Կովկասին սահմանամերձ գավառներին (Երզրում, Սուզ, Վան, Տիգրանակերտ, Սեբաստիա և այլն), ինչպես և համապատասխան փոփոխություններ անցկացնի վիլայեթների մասին օրենքի մեջ: Դրա համար պետք է լինի սուլթանի իրական երաշխիքը¹²:

Թուրքիան պատրաստ չէր ընդունելու 16-րդ հոդվածը: Ի վերջո 16-րդ հոդվածի դրույթները 1878-ի փետրվարի 19-ի հաջորդության պայմանագրում ստացան հետևյալ ձևակերպումը.

Հայերի էվակուացումը ոուսների կողմից վրաղեցրած այն մարզերից, որոնք պետք է վերադարձվեն Թուրքիային, կարող էր բացասարար անդրադառնալ երկու երկրների հարաբերությունների վրա, ուստի Բարձր Դուռը հայերով բնակեցված մարզերում առաջ է քաջում բարեփոխումների ու ոենքորմների ծրագիր, երաշխափորում է հայերի անվտանգությունը բրդերից և չերքեցներից¹³:

Լսելով, որ ոուսները Մարմարա ծովի ափին են, Վիկտորիա քագուիին բացականչում է. Ուրեմն պիտի հեռանան այնտեղից¹⁴:

Եվրոպական մեծ տերությունները, Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի գլխավորությամբ, ստիպեցին ոուսներին Բեռլինում նոր բանակցություններ վարել: Այն օրերից, երբ Պրուսա-Գերմանիան մեծ կայսրություն դարձավ, Ավստրիան կորցրեց իր հզորությունը հյուսիսում: Նույնը կատարվեց և Խոտալիսի հետ: Ապա Գերմանիայի օգնությամբ Ավստրիան իր ուշադրությունը դեպի արևելք ուղղելով, օսմանյան կայսրության հողամասերի վերաբաշխումով ակսեց իր տարածքների ընդուրժակումը: Որպեսզի Դալմաթիայի դիրքը հուսալի դարձնի, Ավստրիան մտադիր էր Բոսնիա-Հերցեգովինան ևս միացնել իրեն: Այսպիսով, նա կկարողանար ուժեղացնել իր նավատորմը Ադրիատիկում: Իսկ սերբերին իր տիրապետության տակ առնելով, Ավստրիան նպատակ ուներ ուժեղացնելու իր արքայական դիրքը Եվրոպայում:

Զուգահեռաբար Գերմանիայի հետ միասին նա ձգտում էր պահպանել Օսմանյան կայսրությունը՝ այն օգտագործելով որպես շուկա և ծառայեցնելով որպես պահակ՝ Խուսաստանի դեմ: Մեծ տերությունների

հետ հայկական հարցը քննարկելու համար Եվրոպա մեկնեց հայկական պատվիրակություն՝ Հայոց ապագա կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի ղեկավարությամբ: Այս ուղևորության ընթացքում պատվիրակությունն այցելեց Լոնդոն, որտեղից Խրիմյան Հայրիկն օգնություն էր ակնկալում: Խրիմյան Հայրիկը մեկն էր այն բազմաթիվ հայերից, որոնք ի դեմս Անգլիայի, տեսնում էին իրենց գլխավոր դաշնակցներից մեկին: Սակայն անգլիացիները կրկնակի խաղ էին խաղում: Կ.Պոլսում Անգլիայի դեսպան Լեյարդը հասկացրել էր հայերին, որ նրանց վիճակի ակնկալած բարեկավումների ճանապարհը անցնում է միայն Լոնդոնով: Լեյարդը դրանով ազդեցու երկու հնարավորություն էր ստուգում. մեկ՝ հայերի վրա, որոնց խոստանում էր զբաղվել նրանց հարցով, և մեկ էլ՝ Բ.Դուան վրա, որին ուզում էր հայերի միջոցով մշտական սպառնալիքի տակ պահել: Պետք է ենթադրել, որ Բ.Դուանը անհրաժեշտության դեպքում տեղեկացում էր հայերի ձգտումների մասին¹⁵:

Իսկ դրանից շատ ժամանակ առաջ Անգլիան միսիոներներ էր ուղարկել հեռավոր հայկական շրջաններ: Նրանք հիմնել էին կրոնական դպրոցներ ու քոլեջներ, ինչպիսիք են Բուվորի Ռոբերտ քոլեջը, Խարբերդի Եփրատ քոլեջը և Այնթափի Կենտրոնական քոլեջը:

Այս ամենի նպատակն էր, - գրում է Հանս Լյուդվիգ Վեգեները իր «Բրիտանական գաղտնի ծառայություններն Արենելքում» գրքում, - սիստեմատիկաբար հրահրել Թուրքիայում կրոնական հակապդեցությունները և այնքան ուժեղացնել հայերի մեջ ազգային ինքնագիտակցությունը, որ նրանք ներգրավվեն հակապետական գործունեության մեջ: Անգլիան ձեւանում էր Հայաստանի բարեկամ և պաշտպան, դրանով իսկ հասնելով այն բանին, որ հայերը հնապանդվեցին Անգլիային և թույլ տվեցին, որ իրենց օգտագործեն Թուրքիայի նկատմամբ որպես ճնշման միջոց¹⁶:

Հայկական պատվիրակները հիասթափություն տպրեցին Լոնդոնում: 1878-ի հունիսին Խրիմյան Հայրիկը պառամենտի լիբերալ անդամ Ֆորստերի հետ վրույցի ժամանակ անգլիացիներից օգնություն խնդրեց Բենլինի կոնգրեսի աղեքտով: Ֆորստերը պատասխանեց.

Զգունք չնեղացնել Ռուսաստանին, որը Զեր հարեան է: Այստեղ՝ Անգլիայում գործիք շդառնալ պահպանողականների, ոչ էլ՝ լիբերալների ձեռքին: Անգլիայի համար դժվար է հսկել Հայաստանը, որը մեկնեց շատ հեռու է գտնվում: Սև ծովի հարավում բավականաշատ հայեր չեն բնակվում: Մինչդեռ Անգլիան ի վիճակի է պաշտպանելու միայն ծովափի բնակիչներին: Այդ պատճառով հարցնում եմ Զեր: Զեր ժղովուրդն ուժ կունենա՝ պաշտպանելու իր ինքնավարությունը, եթե այն իրեն ընձեռվի: Հայերն ունե՞ն այդ ուժը: Ուրեմն՝ Անգլիայի օգնությանը շպետք է պատվիրել¹⁷:

Պառամենտի անդամ Ֆորստերը լավ գիտեր, թե ինչու էր հայերին խորհուրդ տալիս անգլիական շահերի գործիք շդառնալ: Հայտնի էր, որ Անգլիան գաղտնի բանակցություններ է վարում Բ.Դուան հետ: Բեռլինի կոնգրեսից առաջ Անգլիան նախագագուշակուն միջոցներ ձեռք առավ: Այն

ոուսական կառավարությանը ստիպեց պարտավորվելու, որ Սու-Ստեփանոյի նախնական պայմանագրում Հայաստանի վերաբերյալ տրված խոստումները ուժի մեջ մնան ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Ասգլիայի համար։ Դրանից բացի Անգլիան ստիպեց Ռուսաստանին հրաժարական համար առաջարկել և Բայազետի շրջաններից, որոնց հայ բնակչությունը հենց նոր էր բնաջնջվել, իսկ կենդանի մնացածները գտնվում արտագաղթել էին Ռուսաստան։

Բայց բանի որ այս պայմանագրական բարձրագույքունը անգլիացիներին կարծևս բավականաշատի ապահովություն չէր տրամադրում, Բ.Դուն հետ նրանք բանտկցությունների մեջ մտավ Լորդ Սալսբերին։ 1878-ի հունիսի 4-ին գաղտնի լիբերալ պաշտպանական դաշնագիր։ Այս դաշնագիրը

Ձուրբիային խոստանում էր Անգլիայի ռազմական օգնությունն այն դեպքում, եթե Ռուսաստանը ցանկանար ընդարձակել իր բռնակցված տարածքները հաշտության վերջնական պայմանագրում հաստատվելիք սահմաններից դուրս։ Դրա փոխարեն Նորին Կայսերական Մեծություն սուլթանը խոստանում էր Անգլիային իրականացնելու նշված շրջաններում ապրող բարձր Դուռը քրիստոնյա և այլ հպատակների պաշտպանության ու ապահովության համար (հետագայում՝ երկու տերությունների կողմից) բարեփոխումների միջոցառումներ։

Անգլիային պայմանագրից բխող պարտավորությունները իրականացնելու հնարաբորություն աւելացնելու համար սուլթանը նրան է ընձեռում Կիպրոս կղզու գրավման և կառավարման իրավունքը¹⁸։

Հայող պատվիրակությունը փորձեց կապ հաստատել Եվրոպական բոլոր տերությունների հետ և նրանց ներկայացնել Հայկական հարցը։ Բեռլինում հայերի խնդրանքը՝ Բիսմարկի հետ հանդիպելու, մերժվեց այն հիմնավորումով, թե Բիսմարկն այդ հարցերում ուզում է չեզոք մնալ։ Բիսմարկի կարծիքը Ձուրքիայում բարեփոխումների մասին ճշգրտեց Բեռլինում Անգլիայի դեսպան լորդ Ռաֆայլը, որը խոսել էր նրա հետ այդ հարցի շուրջ։

«Նա համամիտ էր անգլիական քաղաքականության բոլոր կետերին, բացի մեկից. դա մարդասիրությունն էր քաղաքականության մեջ։ Նա այն կարծիքին էր, որ Ճնշման միջոցով բարենորոգումների դերը կարող էր չափականցվել, որով այն ավելի կվաշախ գործին, քան կօգնի։ Օտարների Ճնշման տակ դրա ընդօրինակելը Հայաստանում պատճող է դարձել թուրքական մտքի անվճռականությանը այս խնդրում»¹⁹։

1878-ի հուլիսի 8-ին, կոնգրեսի 15-րդ նիստին, զարմանալիորեն արագ և առանց հայերի կողմից արված առաջարկությունների ներառման, թուրքերի համաձայնությամբ, որպես պայմանագրի 61-րդ հոդված ընդունվեց լորդ Սալսբերիի կազմած հետևյալ տեքստը։

Բարձր Դուռը հանձն է առնել Խայտենակ վայրերում անհապաղ իրագործել տեղական պահանջներից բխող բարեփոխումներ ու բարենորոգումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը բրդերից ու չերքեղներից։ Այդ նպատակով Ճեռնարկած միջոցառումների մասին նա պարտավոր է պարբերաբար հաղորդել պետություններին, որոնք պետք է հսկեն դրանց գործադրումը²⁰։